

UO'K: 8.1751

**DO'STLIK VA DUSHMANLIK KONSEPTLARINING LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI:
O'ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA****LEXICAL-SEMANTIC ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF FRIENDSHIP AND ENMITY
IN UZBEK AND ENGLISH****ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЙ «ДРУЖБА» И «ВРАГ» В
УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ****Ergasheva Gulzoda Shermurod qizi**

Namangan muhandislik-texnologiya instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi "do'stlik" va "dushmanlik" konseptlari leksik-semantik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda ushbu konseptlarni ifodalovchi asosiy nominant leksemalar – "do'st/dushman" va "friend/enemy" so'zlarining etimologik kelib chiqishi, ularning sinonimik va antonimik qatorlari, semantik maydon ichidagi joylashuvi o'rganilgan.

Abstract

This article analyzes the lexical-semantic concepts of "friendship" and "enmity" in Uzbek and English. The study examines the etymological origin of the main nominative lexemes expressing these concepts - "friend/enemy", their synonymous and antonymic series, and their location within the semantic field.

Аннотация

В данной статье понятия «дружба» и «враг» в узбекском и английском языках анализируются с лексико-семантической точки зрения. В исследовании изучено этимологическое происхождение основных именной лексемы, репрезентирующих данные концепты, - «друг/враг», их синонимические и антонимические линии, а также их расположение в семантическом поле.

Kalit so'zlar: do'stlik, dushmanlik, leksik-semantik, konsept, sinonim, semantik, tahlil, maqollar

Key words: friendship, enmity, lexical-semantic, concept, synonym, semantic, analysis, proverbs

Ключевые слова: дружба, вражда, лексико-семантика, понятие, синоним, семантика, анализ, пословицы.

KIRISH

Do'stlik konsepti bilan bog'liq maqollarning pragmatik tahlilida do'stlik leksemasining sinonimik qatorini o'rganish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, sinonimik qator tahlili maqollardagi do'stlik tushunchasining semantik maydonini yanada kengroq ochib beradi. Masalan, o'zbek tilidagi *do'st*, *yor*, *birodar*, *og'ayni*, *qadrdon* kabi so'zlar semantik maydonning turli nuqtalarini yoritib, do'stlik munosabatlarining turli darajalarini va xususiyatlarini aks ettiradi.

Bundan tashqari, maqollarda qo'llanilgan sinonimlarning pragmatik ma'nolari kontekstga qarab o'zgaradi. Masalan, *Do'st achitib gapiradi*, *dushman kuldirib* maqolida *do'st* so'zi o'rniga *birodar* yoki *og'ayni* ishlatilganda pragmatik ma'no biroz farq qiladi, chunki har bir sinonim so'z o'zining nozik ma'no ottenkalariga ega. Qolaversa, sinonimik qator tahlili maqollarning lingvokulturologik qatlamini ochib berishga yordam beradi. Chunki har bir sinonimdagi ma'no nozikliklari ma'lum bir xalqning do'stlik tushunchasi haqidagi tasavvurlarini, qadriyatlarini va madaniy stereotiplarini aks ettiradi. Va nihoyat, eng asosiy jihati do'stlik leksemasining sinonimlarini o'rganish maqollarning stilistik xususiyatlarini ham ochib beradi. Ba'zi sinonimlar ko'tarinki uslubga xos bo'lsa (*birodar*), boshqalari so'zlashuv uslubiga xos (*oshna*) bo'lishi tabiiy hol.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

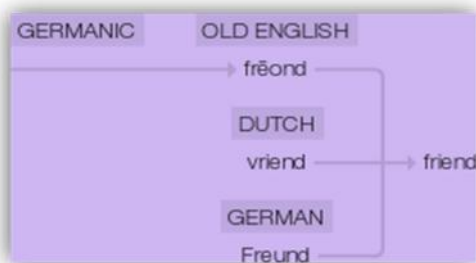
Ingliz tilida do'stlik va dushmanlik konseptual binar oppozitsiyalari uchun *friend/enemy* hamda *friendship/enmity* leksemalari nominant leksemalar hisoblanadi. Dastlab mazkur

leksemalarning etimologiyasini bilib olish maqsadga muvofiqdir. *Friend* leksemasining ingliz tilida eng qadimgi yozma manbalarda uchrashi XII asrga (1175-yil) to'g'ri keladi. O'sha paytlarda mazkur leksema **frend, freond, freendes, frendis va frende** ko'rinishlarida qo'llanilganligi haqida dalillar[1] mavjud. *Friend* ko'rinishida esa 1637-yilda ya'ni XVII asrda qo'llanila boshlagan. Quyida Oksford ingliz tili lug'atida keltirilgan asosiy leksik ma'nosini keltirib o'tamiz:

"A person with whom one has developed a close and informal relationship of mutual trust and intimacy; (more generally) a close acquaintance. Often with adjective indicating the closeness of the relationship, as best, good, close, etc."

("O'zaro ishonch va yaqinlik asosida yaqin va norasmiy munosabatlar o'rnatgan shaxs; (umumiyroq) yaqin tanish. Ko'pincha munosabatlarning yaqinligini ko'rsatadigan sifatlar bilan, eng yaxshi, yaxshi, yaqin va hokazo.)

1-rasm. Friend leksemasining paydo bo'lishi[2].

Zamonaviy ingliz tilida mazkur leksema ham ot ham fe'l so'z turkumi shaklida qo'llanilib, uning faolligi "Zamonaviy Amerika Ingliz tili Korpusi"[3] (Corpus of Contemporary American English) statistikasiga ko'ra ushbu korpusda 193041 marotaba qo'llanilganligi ma'lum bo'ldi. Uning derivatlari esa hayratlanarli darajada ko'p ekanligi ham ushbu leksemaning tildagi ahamiyatini ko'rsatib beradi: **semifriend, girlfriend, friendling, schoolfriend, friendsome, penfriend, e-friend, backfriend, friendly, misfriend, friendful, cyberfriend, friendship, frenemy, stepfriend, friendess, superfriend, friendhood, freedom, friendish, merfriend, womanfriend, boyfriend, ex-friend, nonfriend, playfriend, manfriend, friendworthy, friendly, friendless, stepfriend**[4] va boshqalar.

Friend leksemasi keng sinonimik qatorga ega bo'lib, "Merriam Webster" online lug'atidan olingan ma'lumotlarga ko'ra **buddy, colleague, confidant** kabilar eng yaqin sinonimlar hisoblansa, **partner, comrade, confidante, chum, compadre, acquaintance, mate, familiar, companion, intimate, fellow, alter ego, musketeer** kabilar yaqin periferial zonadagi sinonimlardir. **Crony, amigo, peer, associate, ally, collaborator, supporter, accomplice, benefactor, cohort, blood, brother, hearty, sympathizer, sport, pen pal, hobnobber, main man, abettor, friendly, well-wisher, abetter, confederate** kabilar uzoq periferial zonadagi sinonimlar hisoblanadi.

Friend leksemasining antonimi esa enemy leksemasi bo'lib, ushbu leksema ham o'zining boy etimologik tarixi bilan ajralib turadi. Bu so'z XIII asrning boshlarida "biror kishiga nisbatan nafratli va zarar etkazishga intiluvchi" sifatida izohlangan. U qadimgi fransuzcha "enemi" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, XII asrda paydo bo'lgan, IX asrda esa "inimi" shaklida mavjud bo'lgan.

"Enemy" so'zining lotin ildizi "inimicus" bo'lib, bu "do'st emas" degan ma'noni anglatadi. Bu so'z sifatdan kelib chiqqan ot bo'lib, "dushman" yoki "begona" degan ma'nolarga ega. Lotin tilidagi "in-" prefiksi "emas" va "amicus" so'zi "do'st" degan ma'noni beradi.

Ingliz tilida bu termin 1300-yillarda "Xudoning dushmani, ishonchsiz, jaholatli" kabi turli ma'nolarni qamrab olgan. XIV asr oxirida esa "Iblis"ni ifodalashda ham ishlatilgan va 1600-yillarga kelib, urush yoki nizodagi qurolli dushmanlarni anglatadigan atama sifatida kengaygan.

Qiziqarli jihati shundaki, ko'plab hind-yevropa tillarida shaxsiy dushmanlar va urushdagi dushmanlar uchun atamalar mavjud, ba'zi tillarda bu tushunchalarni farqlanadi. Masalan, yunoncha "polemioi" va lotincha "hostis" (bu "inimicus"dan farq qiladi) bu farqni ko'rsatadi. Rus tilida "neprijatel" va "vrag" atamalari o'rtasida farq bor. O'zbek tilida esa dushman shaxsiy adovatdagi insonga ham, urushdagi insonga nisbatan ham ishlatilsa-da, alohida "yov" leksemasi ko'proq urushdagi dushmanni nazarda tutadi.

TILSHUNOSLIK

Umuman olganda, “enemy” leksemasining evolyutsiyasi til tarixida dushmanlik va to‘qnashuv mavzularini aks ettirib zamonaviy ingliz tilida ham faol qo‘llanilib kelmoqda.

2-rasm. Enemy leksemasining paydo bo‘lishi.

Enemy leksemasi ham keng sinonimik qatorga ega bo‘lib, leksikografik manbalarga ko‘ra **opponent, foe, hostile** kabilar eng yaqin sinonimlar hisoblansa, **adversary, antagonist, attacker** kabilar yaqin periferial zonadagi sinonimlardir. **Archenemy, rival, competitor, combatant, invader, assailant, archfoe, nemesis, ill-wisher** kabilar uzoq periferial zonadagi sinonimlar hisoblanadi.

Har ikki tilda ham mazkur leksemalarning yadro va periferik zonalari mavjud bo‘lib, bu esa ushbu nominant leksemalarning sinonimik va antonomik paradigmatlari orqali shakllanadi. Bunda tilshunoslikdagi leksik-semantik maydon nazariyasi tamoyillariga tayangan holda ingliz va o‘zbek tillarida do‘stlik va dushmanlik konseptlari verbalizatorlarining leksik va semantik maydoni aniqlanadi.

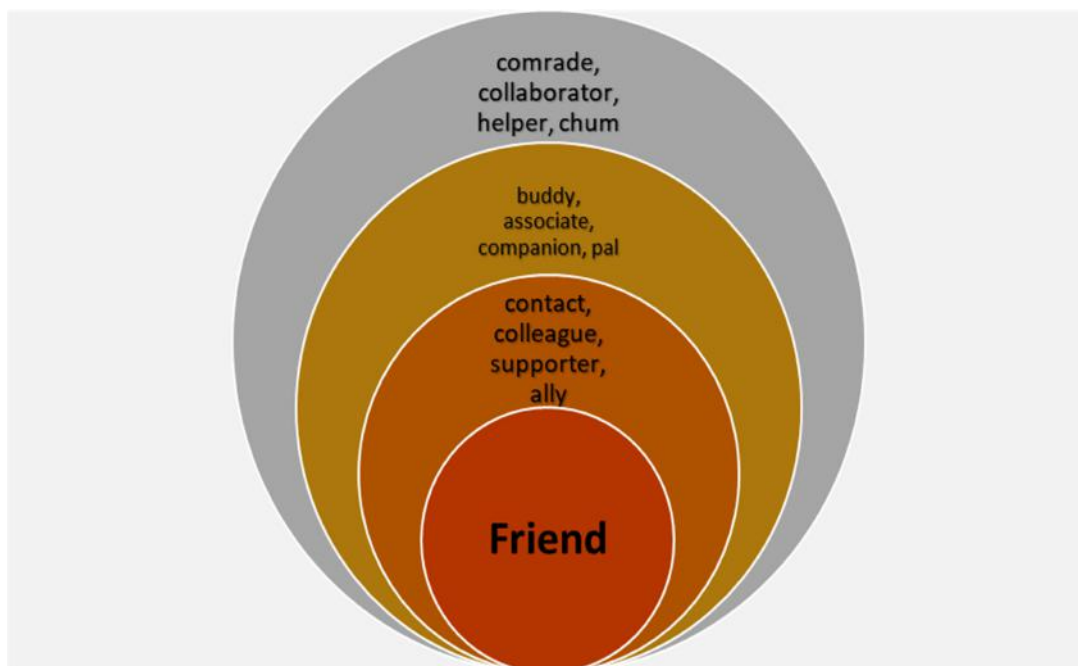
Struktural tilshunoslik nazariyasiga ko‘ra, tilning har bir elementi alohida-alohida emas, balki yaxlit sistema ichidagi boshqa elementlar bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganilishi lozim. Bu yondashuv tilni dialektik qarashlar asosida tahlil qilish imkonini beradi. Struktur tilshunoslikning muhim yutuqlaridan biri shundaki, u tilni faqat statik hodisa sifatida emas, balki dinamik rivojlanuvchi sistema sifatida tadqiq etadi.

“Maydon” tushunchasining tilshunoslikka kirib kelishi va uning evolyutsiyasi alohida e‘tiborga molik. Dastlab fizika sohasida qo‘llanilgan bu atama (masalan, elektromagnit maydon, gravitatsion maydon kabi) keyinchalik lingvistik hodisalarni tizimli o‘rganishda samarali metodologik vosita sifatida o‘zini oqladi. Semantik maydon nazariyasining shakllanishi XIX asr o‘rtalarida V. fon Gumboldtning fundamental lingvistik g‘oyalaridan boshlanib, 1930-yillarga kelib G. Ipsen, A. Jolls, V. Porzig va Y. Trir kabi nemis va shveysariyalik tilshunoslar tomonidan yanada rivojlantirildi[5].

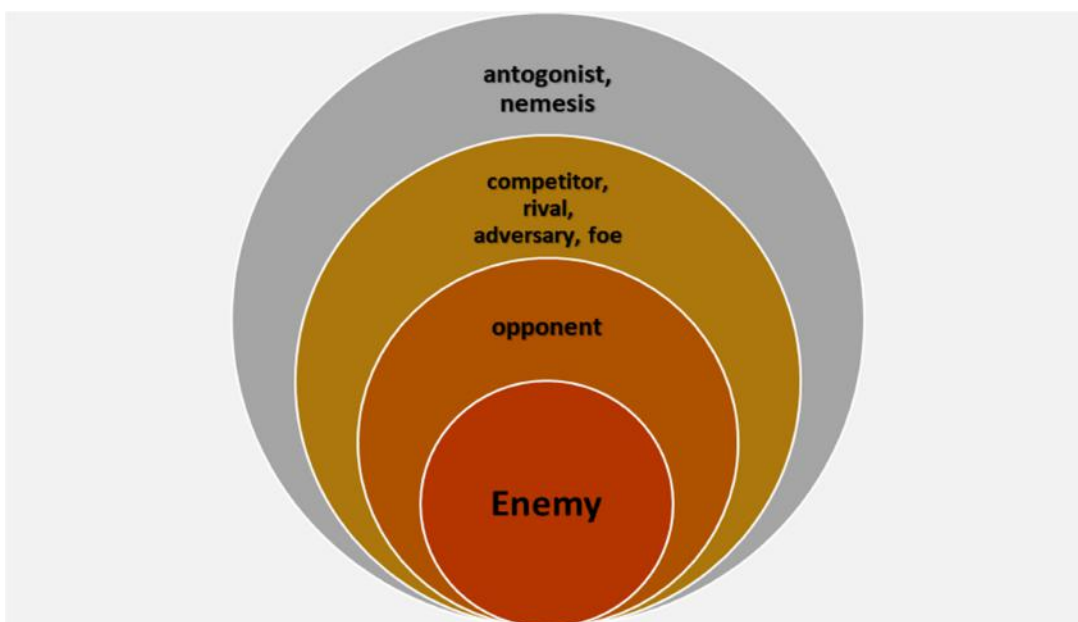
Semantik maydon nazariyasining metodologik ahamiyati shundaki, u leksik birliklarni paradigmatic munosabatlar asosida tizimlashtirishning samarali usulini taklif etadi. Bunda maydon a‘zolari uchun integral sema vazifasini bajaruvchi umumiy semantik komponent maydonning markaziy o‘qi vazifasini bajaradi. Maydonning markazida konseptning nominatni, atrofida esa yaqinlik darajasiga ko‘ra uning sinonimlari joylashtiriladi.

Quyida **friend** va **enemy** leksemalarining sinonimik paradigmasini orqali do‘stlik konsepti verbalizatorlarini leksik-semantik maydon ichida joylashuvini diagramma orqali ko‘rish mumkin:

3-rasm Ingliz tilida do‘stlik konsepti verbalizatorlarining leksik-semantik maydon ichida joylashuvi.

4-rasm Ingliz tilida dushmanlik konsepti verbalizatorlarining leksik-semantik maydon ichida joylashuvi.

Har bir zona **friend/enemy** leksemalari bilan turli darajadagi semantik bog‘lanishni ko‘rsatadi. Markazdan uzoqlashgan sari so‘zlarning semantik bog‘lanishi zaiflashib, qo‘shimcha konnotativ ma‘nolar paydo bo‘lmoqda. **Friend** konsepti verbalizatorlarining leksik-semantik maydoni **enemy** konsepti verbalizatorlarining leksik-semantik maydoni bilan o‘zaro antonimik munosabatda ekanligini ko‘rishimiz mumkin. O‘z navbatida, **friendship** leksemasining ham leksik semantik maydoni **enmity** leksemasining leksik semantik maydoni bilan antonimlik munosabatini ifoda etadi.

Mazkur maydonlarni aniqlab olish ingliz va o‘zbek tillarida do‘stlik va dushmanlik konseptlari ifodalovchi maqollar tadqiqida muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo ushbu paradigmalarda yordamida biz leksikografik manbalardan maqollarni ajratib olishimiz mumkin. Masalan, **friend** leksemasi ishtirokida “A friend in need is a friend indeed” yoki “Keep your friends close and your enemies

TILSHUNOSLIK

closer” kabi maqollar mavjud bo’lsa **buddy** yoki **pal** leksemali orqali ham maqolalarni izlab topish imkoni paydo bo’ladi. Masalan, quyidagi turg’un birikmalar ingliz tilida so’zlashuvchilar tomonidan og’zaki nutqda ko’p ishlatilishi ma’lum bo’ldi: **“No man is an island, every pal needs a pal”** va **“A friend in need is a friend indeed, but a pal in beer is a pal indeed”**.

Qolaversa, sinonimik qatordagi leksemalar orqali maqolalarda semantik sinonimik munosabatni ham ko’rishimiz mumkin. Masalan, quyidagi ingliz maqollarining birida **friend** leksemasi ikkinchisida esa uning sinonimi **true companion** leksemasi ishlatilmoqda va maqolning umumiy ma’nosi ham bir birini takrorlamoqda:

A friend in need is a friend indeed

A true companion is known in adversity

Qolaversa, ushbu maqollarda ishlatilayotgan **indeed** va **adversity** leksemalari ham o’zaro sinonimlik munosabatini ko’rsatmoqda. Quyida yana xuddi yuqoridagi maqol bilan sinonimlikni ifoda etayotgan boshqa bir ingliz maqolini misol qilib ko’rsatishimiz mumkin:

A friend in need is a friend indeed

A true ally stands by you in times of trouble

Ushbu maqollarda ham **friend** va **ally** sinonim leksemalari hamda **indeed** va **trouble** sinonim leksemalari ishlatilmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

O’zbek tilida do’stlik va dushmanlik konseptlarini ifodalovchi do’st va dushman leksemalarining ham leksik tahlilini amalga oshirish o’rinlidir. O’zbek tilidagi “do’st” leksemasi, o’zaro yaqinlik, ahillik va inoq bo’lishni anglatadi. Bu so’zning etimologik tarixi qadimiy turkiy tillarga borib taqaladi. O’zbek tilida “do’st” leksemasi ikki yoki undan ortiq kishining bir-biriga bo’lgan samimiy munosabatini, o’zaro ishonch va yordamni ifodalaydi.

“Do’st” so’zining zid ma’nosi “dushman” bo’lib, bu ikki tushuncha o’rtasida aniq farq mavjuddir. Do’stlik, insonlar o’rtasidagi iliq aloqalarni “qadrdon do’st”, “chin do’st”, “vafodor do’st” kabi iboralar orqali ifodalaydi. Ushbu iboralar do’stlikning qiymati va ahamiyatini ko’rsatishga xizmat qiladi. Do’stlik haqidagi maqollar esa bu konseptning ahamiyatini ko’rsatadi: “Do’st safarda bilinadi”, “O’z do’stim deb sir aytma, do’stingning ham do’sti bor[6]”.

Shuningdek, diniy tasavvufda “do’st” so’zi Allohga murojaat shakli sifatida ham ishlatiladi, bu esa insonlarning ruhiy aloqalari va ilohiy sevgini anglatadi. Masalan, “Hey do’st, shaydullo” kabi iboralar diniy va ma’naviy kontekstda Allohga nisbatan do’stlikni ifodalaydi:

Har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitiladi: Hey do’st, shaydullo, banomi ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli xudo. (A. Qahhor, Bemor).

O’zbek tilida do’stlik munosabatini ifodalovchi leksemalar paradigmasini turlicha klassifikatsiya qilish mumkin. Do’stlik munosabatidagi **do’st, o’rtoq, birodar va oshna, sirdosh, dildosh** kabi leksemalari yadro osti zonadagi sinonimlar hisoblanadi. **Jigar, qadrdon, sherik, hamroh** leksemalari esa yaqin periferial zonadagi. **Hamkor, qadrdosh** kabilar esa uzoq periferial zonadagi leksemalar hisoblanadi.

O’zbek tilida dushmanlik konsepti verbalizatorlarining leksik-semantik maydoni tarkibining yadro osti zonasiga **yov, g’anim, muxolif, yovuz va ag’yor** leksemalarini kiritdik. **Raqib, kuahanda, hasadgo’y, baxil** leksemalari yaqin periferial zonaga kiritilsa, **badxoh, raqobatchi, bellashuvchi, xarif** kabilar uzoq periferial zonaga kiritildi.

O’zbek tilida ham maqollarning o’zi bir biriga nisbatan sinonimik munosabatini ham ifodalaydi. Quyidagi 2 ta maqol semantik ma’nosiga ko’ra bir-biriga sinonim maqollar hisoblanadi:

1) do’st kulfatda bilinar.

2) do’st safarda bilinar, og’a-ini kulfatda

Do’stlikka oid maqollarda sadoqat, ishonch va o’zaro yordam kabi asosiy tushunchalar ta’kidlanganidek, hushyorlik, ehtiyotkorlik kabi hayotiy strategiyalar ham maslahat beriladi. Masalan:

1) sinalamagan do’stga sir aytma

2) har kimni do’stim dema, tandagi po’stim dema

Yuqorida ta’kidlangan maqollar uchun ingliz tilida **Before you choose a friend eat a bushel of salt with him** maqoli sinonim bo’la oladi.

Maqol xalqning ijtimoiy-tarixiy, hayotiy-maishiy tajribasi umumlashgan badiiy, obrazli mulohazalardan iborat hikmatli soʻzlaridir. Dunyodagi hamma xalqlar ogʻzaki ijodida maqollarchalik shaklan va mazmunan oʻzaro yaqin janr deyarli yoʻq. Z.T. Nishanova taʼbiri bilan aytganda lingvokulturologik jihatdan tahlil qilingan ayrim maqollar baʼzan turli xalq maqollarida bir xil, baʼzan umuman boshqacha ifoda bilan oʻzining xususiyatlarini ochib beradi[7].

Ingliz tilida ham bir necha maqollar semantik maʼnosiga koʻra sinonimlik munosabatiga kirishadi. Quyidagi maqollar maʼnosiga koʻra bitta maʼnoni, yaʼni eski doʻstni sinalgan doʻstning qadriga etish, undan osonlikcha voz kechmaslik haqidagi hukmni ifodalaydi.

1. **Old friends and old wine are best.**

2. **Old tunes are sweetest, old friends are surest.**

3. **Forsake but old friends for new.**

4. **Make new friends but keep the old, for one is silver and the other is gold.**

Yuqoridagi maqollarning oʻzbek tilida ham analogi mavjud boʻlib u **“Qadim doʻstlik zanglamas”** koʻrinishida namoyon boʻladi. Tadqiqotga tortilgan har ikki til ham boy qadimiy tarixga, bir-biri bilan umumiylik kasb etuvchi yuksak madaniyat bilan bir qatorda, bir-birini takrorlamas turfa xil urf-odat va anʼanalarga ham ega ekanligi yuqoridagi kabi doʻstlik konseptini ifodalovchi **“A friend in need is a friend indeed”** va **“True friends stand by you in difficult times”** yoki **“Birds of a feather flock together”** and **“Like attracts like”** kabi sinonim maqollardan koʻplab namunalar keltirishimizga zamin yaratdi. Ammo tadqiqot hajmini cheklanganligini inobatga olib, keyingi paragrafda antonim maqollarni tahlil qilib oʻtamiz.

Dushmanlik munosabatlarini tasvirlaydigan maqollarni tahlil qilishda antonimik munosabatlarni oʻrganish tobora ortib bormoqda. Bu lingvistik konstruksiyalar shaxslararo munosabatlardagi murakkab ijtimoiy-madaniy dinamikani yoritib semantik qarama-qarshiliklarni vujudga keltiradi. Masalan, **Keep your friends close and your enemies closer** va **Avoid those who wish you harm** maqollari insonlar orasida vujudga keladigan mojaralarda turli xil strategik yondashuvlarni tavsiya etadi va keskin antonimlik kontrastini ifodalaydi. Chunki ushbu ikki maqol semantik maʼnosiga koʻra bir-birining zidini koʻrsatmoqda.

A friend to all is a friend to none hamda **An enemy of my enemy is my friend** kabi maqollar esa ijtimoiy munosabatlarning soddalashtirilgan ikkilik talqiniga qarshi chiqadigan murakkab antonimik munosabatlarni ifoda etmoqda.

XULOSA

Maqollardagi sinonimlik va antonimlik munosabatlari oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir nafaqat qiziqarli, balki chuqur lingvistik tadqiqot mavzusidir. Ushbu munosabatlar shunchaki leksik alternativlarni ifodalabgina qolmay, balki ijtimoiy va madaniy kontekstlarda oʻzaro taʼsirning nozik madaniy konseptlarini aks ettiruvchi murakkab maʼno yaratish strategiyalarini ham ifoda etadi. Demak, biz maqollarni oʻrganar ekanmiz, ularning nafaqat soʻz boyligini, balki madaniy qadriyatlarimizni ham oʻrganamiz. Ushbu lingvistik mexanizmlarni oʻrganish orqali tadqiqotchilar lingvomadaniy munosabatlarning kognitiv qayta ishlanishi, doʻstlik va dushmanlikning madaniy ahamiyati hamda murakkab lingvomadaniy va pragmatik bilimlarni kodlash uchun lingvistik strategiyalar haqida chuqurroq tushunchaga ega boʻladilar.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Elektron manba: https://www.oed.com/dictionary/friend_n?ti=true [Murojaat sanasi: 12.12.2024]
2. Surat <https://ssl.gstatic.com> saytidan olindi.
3. Elektron manba: <https://www.english-corpora.org/coca/> [Murojaat sanasi: 12.12.2024]
4. ¹Elektron manba: <https://conceptnet.io/c/en/friend?rel=r/DerivedFrom&limit=1000> [Murojaat sanasi: 12.12.2024]
5. Gao Ch, Xu B. The application of semantic field theory to English vocabulary learning. – Theory and Practice in Language Studies, Vol 3, – Finland, 2013. – P. 2030.
6. Gao Ch, Xu B. The application of semantic field theory to English vocabulary learning. – Theory and Practice in Language Studies, Vol 3, – Finland, 2013. – P. 2030.
7. Electron manba: <https://izoh.uz/word/do%E2%80%98st>
8. Nishanova Z.T. Alimbayeva Sh. T. Maqollarda millat psixologiyasi. - Toshkent: 2019. - 25 b.